

Vinganza heráldica contra Fernán Pérez de Andrade

ALFREDO ERAS MARTÍNEZ^{©*}

as imaxes son do autor

Sumario

En este traballo demostrase como moi probablemente Pedro Fernández de Andrade, sobriño e herdeiro de Fernán Pérez de Andrade, se vingou deste para restituir a figura de seu pai, Iohan Freyre de Andrade (irmán maior de Fernán Pérez). E como se vingou? Pois eliminando a banda dalgúns escudos de Fernán Pérez na igrexa de San Francisco de Betanzos para así convertelos en escudos de seu pai.

Abstract

This work shows how, most probably, Pedro Fernández de Andrade, nephew and heir of Fernán Pérez de Andrade took vengeance against the latter to restitute the figure of his father Iohan Freyre de Andrade (elder brother of Fernán Pérez).

And how did he do this? Well, by eliminating the band of some of the coats of arms of Fernán Pérez in the church of San Francisco of Betanzos, thus changing them into the coats of arms of his father.

A igrexa de San Francisco, de Betanzos, é unha verdadeira caixa de sorpresas, porque cando un cre que comprende algo, sempre é probable que apareza un detalle que o cambie todo. Iso ocorre cando, despois de publicar varios traballos sobre a caza medieval (Erias, 1998, AB1999, 2002, 2006), ollando o escudo que remata as escenas cinexéticas do evanxeo na ábsida, decátome de algo que nunca vira: o sol da mañá esvaraba pola pedra e alí, no campo liso, aparecía claramente a pegada dunha banda, que estivo colocada como barra, xa que entendo que se quixo situar esa figura de maneira simétrica co outro escudo (con banda), o da epístola (figs. 5-6). Polo tanto creo que non se debe aplicar aquí a teoría heráldica do significado da barra:

La Banda es una pieza honorable que atraviesa diagonalmente el escudo desde el lado diestro al siniestro [de la izquierda a la derecha del espectador], abarcando una tercera parte del escudo.

La Barra no se diferencia de la banda sino que atraviesa el escudo del lado siniestro al diestro.

Esta figura sirve generalmente como distintivo de los hijos naturales (Armengol, 1933: 64).

Nesta igrexa, un escudo con campo liso e sen banda pertencería a Iohan Freyre de Andrade (fig. 1), pero se a ten (sen os posteriores dragantes que vemos nos Andrade do s. XV en Monfero), sería de Fernán Pérez de Andrade. Iso si, comparten a lenda da bordura que, con variacións, di: AVE : MARIA : GRACIA : PLENA : DOMINUS : TECUM : BENEDICTUS. Precisamente, a bordura (e en ocasións tamén a banda) é utilizada por Fernán Pérez para deixar unha mensaxe moi clara do seu protagonismo nas obras. Ocorre no escudo da parede que limita o primeiro tramo do cruceiro cara o norte (fig. 7). Aparece soportado por un gran porco bravo e sobre a bordura e a banda ten a lenda: FERNAN : PEREZ : DE : ANDRADE : FEZ : ESTE : MOESTEIRO : TODO. Ten sentido que esta lenda estea no norte, posto que é aí, pegado polo norte á igrexa, onde se ubicaba o mosteiro gótico de San Francisco construído por Fernán Pérez de Andrade e que hoxe non vemos, porque se destruíu nos anos 70 do s. XIX (Erias, 1982).

* **Alfredo Erias Martínez** é director do *Anuario Brigantino*, do Museo das Mariñas, arquivista-bibliotecario municipal de Betanzos e coordinador xeral de *Restauro: revista internacional del Patrimonio Histórico*. <<http://www.alfredoerías.com>>, <<http://anuariobrigantino.betanzos.net>>, <<http://hemeroteca.betanzos.net>>, <<http://www.revistarestauro.com>>.

De maneira case simétrica, ó outro lado, na parede que limita o primeiro tramo do cruceiro cara o sur, un escudo similar (fig. 8), tamén sobre un gran porco bravo, ten a seguinte lenda na bordura (a banda aparece ornamentada con vexetación á maneira dos libros miniados da época): FERNAN : PEREZ : DANDRADE : CAVALEIRO : FEZ : ESTA : OBRA : SUAM.

Se no escudo norte se refería ó mosteiro, parece claro que aquí, con «... ESTA : OBRA : SUAM» se refire á igrexa. Os mesmos elementos aparecen ós dous lados do arco de acceso á absida da igrexa de Santa María do Azogue, en Betanzos. Pero aquí, na parte alta, o porco está á esquerda e o escudo á dereita do espectador: non había espazo para poñelos xuntos en vertical. E a lenda da bordura di: FERNAN : PERES : DANDRADE : FEZO : ESTA : CAPELLA : Impórtalle moito a Fernán Pérez deixar claro, ós presentes e ós que veñan, que el fixo estas obras, cousa que ademais subliña cos seus emblemas persoais.

Iohan e Fernán son irmáns. Iohan é o maior. Sen embargo, Fernán foi o máis poderoso, posto que participou cun exército propio na guerra civil entre Pedro I e Enrique de Trastámara e, á súa conclusión, este concedeulle moitas «mercedes» (señor de Vilalba, Ferrol, Pontedeume...), de tal maneira que foi o cabaleiro máis importante da segunda metade do s. XIV en Galicia. Fernán Pérez debía ter unha personalidade ególatra, debido en boa parte a que era un cabaleiro vido a máis desde unha posición de segundo nivel. Por outra parte, os acontecementos de Montiel nos que debeu participar, cando Enrique de Trastámara mata a Pedro I nunha farsa a maneira de torneo, debeulle crear unha mala conciencia que se ve na obsesión por facer e anunciar que fixo sete veces sete obras boas: mosteiros, igrexas, hospitais, pontes, etc. E, unha vez deixado moi claro iso, xa se atreveu a facerse figurar coa súa familia no Paraíso da ábsida de San Francisco (Erias, AB 2008), ó tempo que no sepulcro se facía representar como cabaleiro (con esporas, espada e armadura) e gran cazador á maneira dos heroes grecolatinos.

Publiquei de pasada o dato da destrución da banda e a teoría de por que e por quen nun traballo (Erias, 2006) e pasou tempo ata que me decatei de que había máis escudos ós

Fig. 1.- Sepulcro de Iohan Freyre de Andrade na capela absidal da epístola da igrexa de San Francisco, de Betanzos. Lenda: AQUI : IAZ : IOHAN : FREYRE : D : ANDRADE : PADRE : DE : P(edr)O : F(e)R(nan)D(e)S : DE : AND(ra)DE.

Figs. 2, 3 e 4.- Sepulcro de Fernán Pérez de Andrade, con dúas variantes do seu escudo, orixinariamente situado no lado do evanxeo da ábsida da igrexa de San Francisco, de Betanzos.

Fig. 5.- Escudo de Fernán Pérez de Andrade no remate das escenas cinexéticas do evanxeo da ábsida da igrexa de San Francisco, de Betanzos. Non é, como podería parecer, de Iohan Freyre, posto que se lle eliminou a banda situada ó revés (como barra) para facer simetría co escudo da epístola. Iso si, o obxectivo de tal eliminación era convertelo no escudo de Iohan, cousa que enganou a numerosos investigadores.

Fig. 6.- Reconstrucción hipotética da banda destruída (situada como barra) do escudo de Fernán Pérez de Andrade no remate das escenas cinexéticas do evanxeo da ábsida da igrexa de San Francisco, de Betanzos.

Fig. 7.- Escudo de Fernán Pérez sobre o porco bravo (emblema persoal) na parede que limita o primeiro tramo do cruceiro cara ó norte (igrexia de San Francisco, Betanzos).

que lles quitaran a banda: concretamente un moi evidente no muro oriental do primeiro tramo do brazo norte do cruceiro, moi probablemente outro no muro oriental do primeiro tramo do brazo sur do mesmo cruceiro (non se ve ben, pero sería lóxico por simetría co anterior) e, alertado xa por este fenómeno, estou convencido de que outros escudos exteriores sufriron a mesma mutilación ou foron substituídos por outros xa sen banda.

De súpeto, quedaba descartada a participación de Iohan Freyre nas obras do cruceiro da igrexa onde está o seu sepulcro (capela absidal da epístola) e mesmo quizais tamén a súa presenza como cabaleiro nas escenas de caza da ábsida e do sepulcro de seu irmán que varios cremos ver (Manso, 2000...).

QUEN FOI O VINGADOR E POR QUE

Fernán Pérez de Andrade e Sancha Rodríguez tiveron dúas fillas, María e Ynés, clarisas en Compostela (Viader, 1976: 76), e un fillo, que aparece nunha concordia do 20-V-1368 entre don Francisco, Bispo de Mondoñedo, e Fernán Pérez d-Andrade, quen se refire a Sancha Rodrigues como á súa moller e tamén cita ó seu fillo erdeiro:

... totalas terras et coutos et erdades et Iglesias que o dito Senor Bispo et sua Iglesia deren et outorgaren a min et a Sancha Rodrigues, minna moller... As quaes condiciónes et qualquer d-elas eu et a dita minna moller outorgamos por nos et por noso **fillo erdeiro** que nomearmos en noso testamento, a quen mandamos que garde as ditas condiciónes et cada huna d-ellas su penna de nosa maldición.

Fig. 8.- Escudo de Fernán Pérez de Andrade sobre o porco bravo na parede que limita o primeiro tramo do cruceiro cara ó sur (igreja de San Francisco, Betanzos).

Figs. 9-10.- Porco bravo e escudo que están a ámbolos dous lados do arco de acceso á absida da igrexa de Santa María do Azougue, en Betanzos.

Figs. 11 e 12.- Á esquerda, escudo de Fernán Pérez de Andrade no inicio das escenas cinexéticas da epístola da ábsida de San Francisco, de Betanzos. Á dereita, escudo de Fernán Pérez de Andrade no muro oriental do primeiro tramo do brazo sur do cruceiro, ó que probablemente se lle eliminou a banda, aínda que resulte difícil de ver.

... mandeya seellar dos seelos meu et da dita *Sancha Rodríguez*, minna moller... («Concordia entre don Francisco, Obispo de Mondoñedo, y Fernán Pérez de Andrade para que éste no defienda a los clérigos de Trasancos contra el Obispo», Cal Pardo, 1984: 259-260).

Non se sabe o que pasou con este «fillo erdeiro», pero desaparece de súpeto da documentación ó tempo que súa nai tampouco aparece máis aló de 1373 (Erias, AB 1991: 185-222). Os dous deberon morrer por eses anos de principios dos 70 do s. XIV. A morte dese fillo trastocou completamente os plans de Fernán Pérez, quen empezou a planificar un novo matrimonio. A muller tiña que ser dunha das grandes familias de Galicia e esperaba a ter daquela o herdeiro que tanto necesitaba. Casaría finalmente con Constanza de Moscoso (sepulcro na igrexa de Santo Domingo de Bonaval en Compostela), máis nova ca el, pero non houbo fillo algún, polo que, finalmente, cando morre no 1397, ten que deixar á forza como herdeiro ó seu sobriño Pedro Fernández de Andrade, fillo de Iohan.

Non hai crónica que nos diga o que pasou, pero parece evidente que quen trastocou os escudos de Fernán para que pareceran de Iohan foi Pedro Fernández de Andrade. Seguramente levaba no corazón a tristura e humillacións varias que sufrira seu pai, o primoxénito, por causa do poderoso irmán, e agora, cando este xa non estaba, era o momento da vinganza, que quizais tivo tamén outras manifestacións que se descoñecen.

Unha das máis grandes humillacións que quizais Fernán fixo á memoria de Iohan moi probablemente foi o impedir que no seu sepulcro aparecera con espada. Se hoxe vemos o sepulcro de Iohan (fig. 1), comprobaremos con estrañeza como ten todas as características dun gran cabaleiro de finais do s. XIV, pero sen espada. Resulta increíble. A súa imaxe é moi semellante á de Fernán, pero este si leva unha ostentosa espada, con estrela de David no pomo, da mesma maneira que o outro irmán, probablemente Nuño Freire, Mestre da portuguesa Orden de Christus, que vemos no Museo das Mariñas (Erias, AB1991). Parece

Fig. 13.- Escudo de Fernán Pérez de Andrade no muro oriental do primeiro tramo do brazo norte do cruceiro da igrexa de San Francisco, de Betanzos. É moi evidente que se lle eliminou a banda.

claro que Fernán non quería que Iohan estivese á súa altura. Por conseguinte, isto, e outras cousas que non sabemos, envexas e demais, deberon crear na casa de Iohan un fondo odio familiar, deses que saen á superficie como un volcán á hora das herdanzas.

Hai outra cuestión que considerar no sepulcro de Iohan, que é o da lenda (fig. 1). A lenda vén dicir que a súa importancia está en ser pai de Pedro Fernández de Andrade. Isto pode querer dicir que sobre o sepulcro xa construído, Pedro, herdeiro xa de Fernán Pérez, mandou escribir esta nova lenda, aínda que non lle poido engadir a espada á imaxe de seu pai.

E agora aínda queda outra pregunta: por que a imaxe sepulcral de Iohan (fig. 18) presenta dúas bandas, mentres a de Fernán (fig. 19) ten unha soa? Como non parecen engadidas *a posteriori* semella que é unha forma de reivindicar que por herdanza de seu pai el tiña máis dereito ca ninguén a levar a banda. E parece que Fernán Pérez llo permitiu a cambio de que non a levara no escudo. Sen embargo, este feito demostra que o tema da banda era un asunto de conflito entre eles.

Fernán Pérez era moi afeccionado ós símbolos que derivaban da antigüidade e agora, que voltas dá o destino!, sufriría un golpe típico dese mundo: unha especie de *damnatio memoriae* ('condena da memoria'), práctica corrente en Roma, que consistía en condenar o recordo do inimigo do Estado despois da súa morte. O inimigo, quen llo diría a este home que tanto se preocupou por pasar á historia e por engrandecer o seu nome e o da súa liñaxe!, era el mesmo.

Con todo, non foi unha *damnatio memoriae* radical, acaso porque era imposible borrar o que fixo Fernán Pérez. É dicir, Pedro non arrasou completamente cos seus símbolos: ó fin e ó cabo non deixaba de ser membro moi importante da súa linaxe, a quen, ademais, lle debía o poder. Digamos que foi unha *damnatio memoriae* parcial, familiar, reequilibradora e baseada, polo que agora se comproba, en converter algúns escudos de Fernán nos de Ioan a base de eliminar a banda.

Unha vez comprobados estes feitos no interior da igrexa, xa se ven con sospeita os escudos exteriores dos contrafortes. Vexamos:

1) O primeiro está nun contraforte moi visible na esquina sur-este do cimborrio (fig. 14) e sen dúbida lle quitaron a banda. Porque está flanqueado polas figuras da Anunciación, que é un emblema de Fernán, como se ve, entre outros exemplos, nun escudo do seu

Fig. 14.- Este escudo, nun contraforte moi visible da esquina sur-este do cimborrio de San Francisco, ten que ser necesariamente de Fernán Pérez, por ubicación e polos emblemas seus: porco bravo e Anunciación. Polo tanto, con toda probabilidade lle quitaron a banda.

Fig. 15.- Primeiro plano do escudo que vemos no contraforte da fig. 16.

sepulcro e, por se fora pouco, algo máis abaixo está un porco bravo, outro dos seus emblemas. Ademais, este é o escudo exterior máis monumental e artístico e máis visible socialmente, polo que resulta increíble pensar que fora en orixe de Iohan.

2) No seguinte contraforte, xa da ábsida, aínda cara ó sur (fig. 16), hai un escudo orixinal de Fernán na parte alta, inalterado quizais pola dificultade de acceso. Lenda: AVE : MARIA : GRACIA : PLENA

3) No mesmo contraforte, na parte media e enriba dun can, outro emblema de Fernán, aparece un escudo sen banda e descentrado (figs. 15 e 16) que semella ter sido colocado *a posteriori* da obra orixinal.

4) Algo semellante ocorre con outro escudo (fig. 17), sen banda, descentrado e tamén enriba dun can, pero sen lenda, nun contraforte que dá ó este e que ten na cima un porco bravo. Nestes dous casos semella que os cans son orixinais, pero os escudos foron postos despois por remedo ós escudos interiores sobre cans ou porcos bravos, a menos que fosen de Fernán Pérez e lles quitasen tamén a banda, que non se pode descartar.

Fig. 16 e 17.- Escudos sobre cans en contrafortes da ábsida de San Francisco que, ou ben eran de Fernán Pérez e se lles quitou a banda, ou se puxeron *a posteriori* cando gobernaba Pedro Fernández de Andrade.

Nótese que, na cima, un ten un escudo de Fernán Pérez e outro un emblema seu: o porco bravo.

CONCLUSIÓNS

1) Os únicos escudos interiores sen banda que con seguridade pertencen a Iohan Freyre de Andrade son os tres do seu sepulcro.

2) Os demais escudos interiores sen banda, un no lado do evanxeo da ábsida e outros dous no cruceiro, eran orixinariamente de Fernán Pérez, polo tanto con banda, pero foilles destruída.

3) En canto ós escudos exteriores, o principal cos personaxes da Anunciación como tenantes, debeu ser orixinariamente de Fernán e, polo tanto, con banda, pero considero que lle foi picada. Logo hai un con banda de Fernán na parte alta dun contraforte e dous sen banda. Estes, na parte media de contrafortes, semella que foron postos con posterioridade á obra orixinal, aínda que non se descarta que foran de Fernán e se lles destruíra tamén a banda.

4) A hipótese máis lóxica é a de pensar que o autor destas alteracións foi o herdeiro de Fernán Pérez, o seu sobriño e fillo de Iohan, Pedro Fernández de Andrade, quen debeu engadir tamén a lenda que hoxe vemos no sepulcro de seu pai.

Fig. 18.- Iohan Freyre de Andrade.

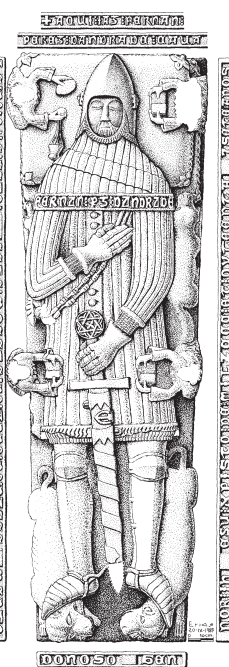

Fig. 19.- Fernán Pérez de Andrade.

BIBLIOGRAFÍA

- ARMENGOL Y DE PEREYRA, Alejandro de, 1933, *Heráldica*. Barcelona-Buenos Aires, Colecc. Labor, secc. VI, Ciencias Históricas, nº 320.
- CAL PARDO, Enrique, 1984, *El Monasterio de San Salvador de Pedroso en tierras de Trasmancos: colección documental*. La Coruña, Diputación Provincial.
- ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo, 11/12-XI-1982, "O fenómeno dos ensanches na cidade de Betanzos". *El Ideal Gallego*, <<http://www.alfredoerias.com/autor/9-ensanches.htm>>
- 1998, *Debuxos de Galicia [e Portugal] (III): Caza medieval*. Betanzos, Briga Edicións.
- 1992, «Xente da Baixa Idade Media (III): Sancha Rodríguez, muller de Andrade e Nuño Freire, Mestre de Christus». *Anuario Brigantino* 1991, nº 14
- 2000, "La eterna caza del jabalí". *Anuario Brigantino* 1999, nº 22.
- 2002, "El jabalí dios y el jabalí demonio en los sepulcros galaicoportugueses del siglo XIV" (Actas do Congreso, *La caza en la edad media*, Universidad de Valladolid).
- 2006, "Un tema iconográfico da Idade Media: a caza do porco bravo". Actas do II Simposio de Estudos Humanísticos (De culturas, linguas y tradiciones). Universidade da Coruña.
- 2009, «Na igrexa de San Francisco de Betanzos: unha representación cósmica do ano, restos dun calendario agrícola, algúns artesáns e retratos dos Andrade». *Anuario Brigantino* 2008.
- MANSO PORTO, Carmen, 2000, «El mundo profano en la imagería gótica de los conventos mendicantes gallegos: la caza». *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, t. XVIII, núms. 1 y 2.
- VIADER SERRA, José, 1976, «Santa Clara de Santiago en los siglos XIV-XV». *Liceo Franciscano*, 2ª época, año XXIX, núms 85-86-87. Colegio Franciscano, Santiago de Compostela.